

BİZANS VE BATI ANADOLU BEYLİKLERİ DİNİ MEKÂNLARININ ORTAK MİMARİ ÖZELLİKLERİ

(COMMON ARCHITECTURAL FEATURES OF BYZANTINE AND
WESTERN ANATOLIAN PRINCIPALITIES RELIGIOUS SITES)

Çağla ÇAĞLAYAN¹

GİRİŞ

İbadethaneler dinlerin tanrıya yönelik yerleridir. Bu yapılar aslında dini tapınaklar olmaktan ziyade kültürlerin esas parçalarından bir tanesidir. Öyle ki tarih boyunca kültürleri etkileyen faktörlerin başında da din gelmemekte midir?

Din eski çağlardan beri toplumlara şekil vermiştir. Birinden isteme, bir şeye sığınma, inanma ve tapınma içgüdüleri bizleri dine yöneltmiştir. İslami doktrine göre Âdem ile başlayan dini yapılanma buna paradoks olarak diğer dinlerde kendi dinleriyle başladığını ileri sürmüşlerdir. Buna binaen bozulmuş dinlere karşı gönderilen İslam dini yeni ve son kitap indirilmiş din olarak kabul edilmiş ve günümüze kadar bozulmadan gelmiştir. Dinlerin ortaya çıkışına yöresel bazda baktığımızda semavi olarak nitelendirdiğimiz dinler Arabistan, Mısır ve Roma coğrafyasında hayat bulmuşlar ve buralardan diğer coğrafyalara yayılmışlardır. Çalışmada ele alacağımız Hristiyan ve İslam mabetlerinin arasında ki oldukça fazla olan mimari etkileşim ve sosyal hayata dair yürütülen politikaların ortak paydasıdır. Bu paydalar mimari yapılarda kendilerini fazlaca hissettirmiştir. Özellikle Ortaçağ'da Doğunun Hristiyan dünyasının sancaktarlığını yapan ve Bizans usulü Hristiyan mimari yapılar inşa ederek Hristiyan dünyasına altın çağ yaşatan Bizans, tüm mesaisini de bu doğrultuda da harcamaktaydı. Bunun yanında İslam mimarisi Türklerin İslamiyet'e geçişiyle birlikte Türk coğrafyasında yayılmış ve artık göçebe Türkler yerleşik mimaride İslami mimarinin ana hatlarını takip etmişlerdir. Bu bağlamda dini yapıları en güzel şekilde yapmaya çalışmış ve Anadolu coğrafyasını dini mekanlarla donatmıştır. Bahsettiğimiz dini mekanlar Bizans'ta olsun Türk coğrafyasında olsun eğitim verilen ve muhtaç insanlara kucak açılan yerler olarak

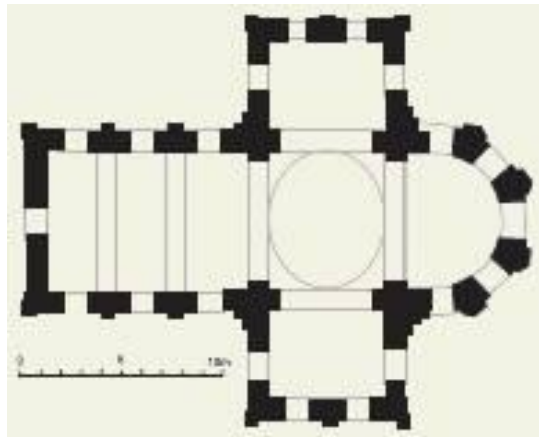
¹ Adnan Menderes Üniversitesi, Yüksek Lisans, Tarih.

minik sosyal devlet anlayışı niteliği gütmekteydi. İşte bu anlayış doğrultusunda bir çok ortak payda da buluşulması din ayrılıklarından ziyade dinlerin sunduğu hizmet ve uhrevi noktalarıdır.

MANASTIR

Manastır sözcüğü, Yunanca “*Monakos*” tek yaşamak sözcüğünden türemiştir. Fransa genel olarak ilk yapılanmaların olduğu yerlerin başında gelmektedir. Özellikle dini mimarilerin tarz ve yapısal olarak gelişme kat ettiği yerlerden bir tanesidir. Bu bağlamda Katolikliğin beşiği olan Fransa’da manastırlar ortaya çıkmıştır.²Manastırlar temel olarak kendi dini faaliyetlerini, bu faaliyetlerini uygulaması için müritler yetiştirmişlerdir. Manastırın maddî ve manevî olarak merkezi kilisedir.³Manastırı konjokturel bağlamda değerlendiren Le Goff manastırlar hakkında şu tanımlamayı yapmıştır:

‘...Erken Ortaçağ’da büyük uygarlık merkezi manastırdır, hatta giderek kentten kopan taşra manastırudur. Manastır, atölyeleriyle değişik zanaat ve sanatların öğretildiği bir konservatuar, el yazması kitapların çoğaltıldığı atölye-kütüphanesiyle bir düşünsel kültür koruyucusu, malikâneleri, araç-gereçleri, keşişlerin ve diğer her çeşit çalışanın işgücü sayesinde bir üretim merkezi ve bir ekonomik model. Elbette çoğunlukla bir azizin kutsal kalıntıları üzerine kurulu ruhani bir yaşam merkezidir.’⁴

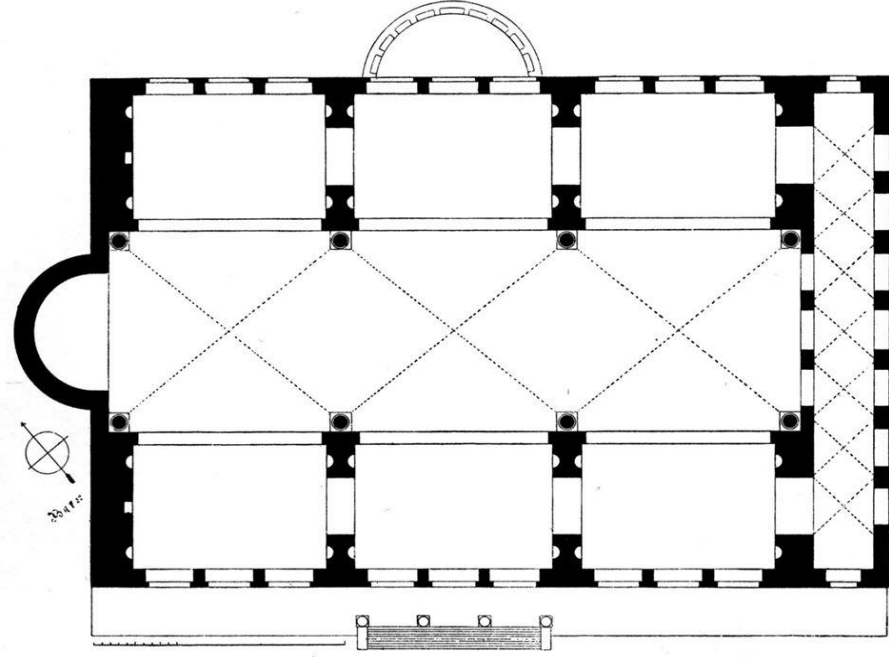

² Sema Doğan, Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 2003, s. 81.

³Kemal Aytaç, **Avrupa Eğitim Tarihi- Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 84.

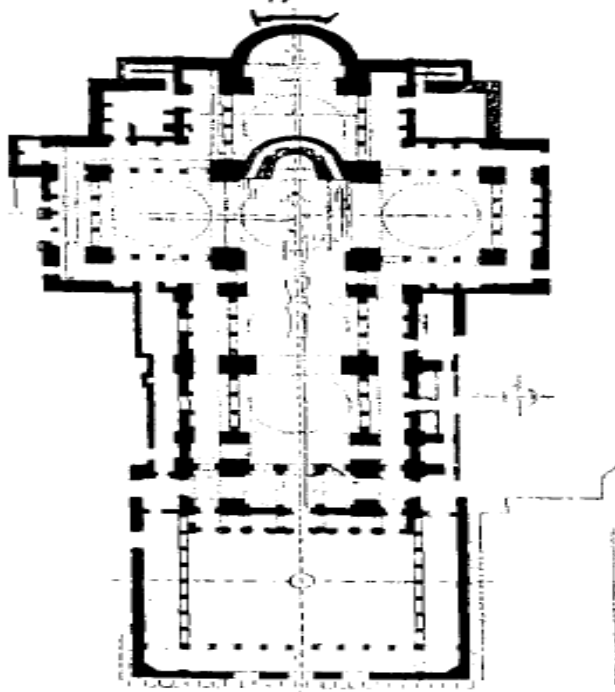
⁴Jacques Le Goff, **Ortaçağ Batı Uygarlığı**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017,s. 127.

Şekil.1

2. ROM: CONSTANTINSBASILICA.

Şekil.2

Şekil.3

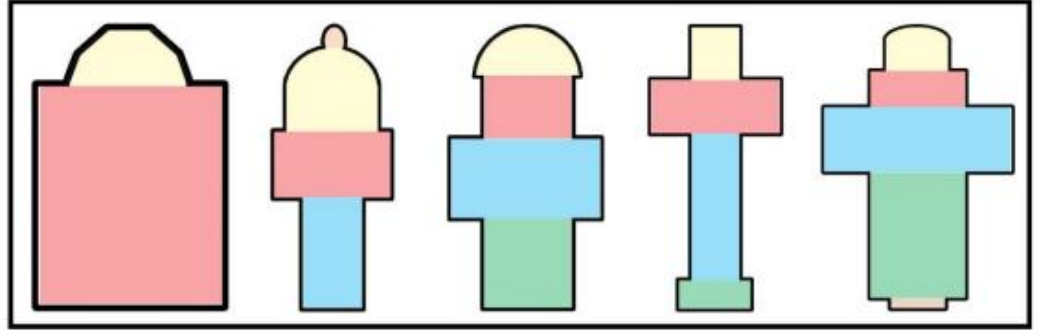
Bizans manastırları boyu eninden uzun, geniş dikdörtgen salonlardan oluşmaktadır. Her iki yanda, orta bölmeden sütun dizileriyle ayrılan daha dar ve alçak bölmeler vardır. Topluluğun bir araya geldiği ortadaki önemli salona orta nef, daha alçak olan yan bölmelere de yan nef veya kanat adı verilir. Manastırların çoğunda orta nef, ağaç kirişlerle yüksek biçimde; yan nefler basık bir şekilde örtülmüştür. Dipte toplantı ya da ayinin yöneticisinin durduğu (apsis) adı verilen yarım daireli boşluk vardır. Apsisin önünde ise koro alan bulunmaktadır. Yarım daire biçimli apsis boşluğunun üzeri, taştan yarım kubbe ile örtülüdür.⁵

KÜLLİYE

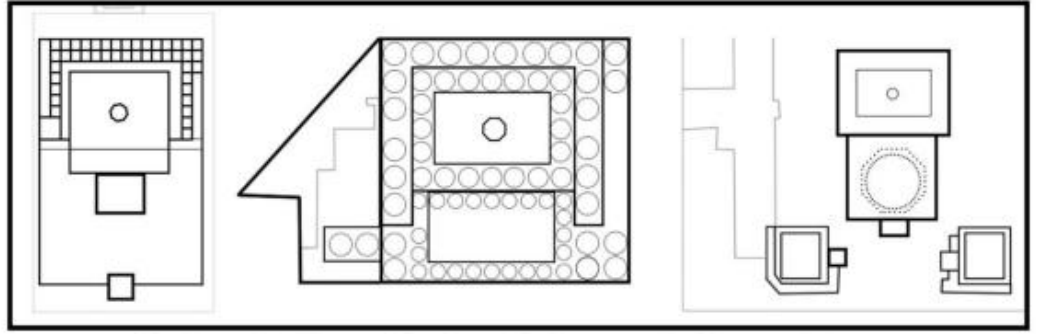
Topluma faydalı hayır kurumları kurmak düşüncesiyle yapılan külliyeler inşa edildikleri yere uygun olarak birçok ihtiyacı karşılamaktaydı. Cami, medrese, türbe, mektep, tabhâne, imaret (yemekhane, mutfak, kiler, fırın), dârüşşifâ, han, çarşı, dükkânlar, hamam, sebil, çeşme, muvakkithâne, evler, odalar, ahır vb. yapıların çoğunu veya bir kısmını bünyesine alan bu kompleks yapı sosyal devlet düşüncesinin minyatüre edilmiş şeklini ihya eder.

Mimari olarak külliyeler farklılık gösterse de ana tema hemen hemen tüm külliyelerde aynıdır. Tüm amacı halka hizmet olan külliye de ki yapılar devlet doktrinine göre hareket eder. İleride karşılaştıracığımız manastır yapılanması ile oldukça farklı olmakla beraber oldukça da yakındır. Şöyle ki manastırların ilk olarak ortaya çıkış sürecine baktığımızda yukarıda belirttiğimiz gibi gayet münzevi içe kapanık ve siyasetten uzak hatta kiliseden de uzak bir rol model benimsemişlerdir. Fakat ilerleyen dönemlerde –külliyeyle benzeşim gösterdiği nokta- içerisinde bulunduğu fanustan çıkarak münzevi hayatını daha dışa dönük yaşamıştır. Sosyal devlet doktrini kendisine misyon edinmiş ve hatta bir zamandan sonra hastanelerin kuruluşu manastırların dönüşümüyle ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak ortak paydalarını ortaya çıkışından bir müddet sonra yakalayan manastır-külliye benzeşimi işlevselliğin yanında mimari açıdan da son derece benzemektedir. İlk olarak külliye mimari şemasına bakalım;

⁵ Semavi Eyice, **Son Dönem Bizans Mimarisi**, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963, s.46.

Şekil 4.1. Kilise plan şemaları

Şekil 4.2. Külliye plan şemaları

Şekil.4

BİZANS MANASTIR VE BATI ANADOLU BEYLİKLERİ KÜLLİYELERİ MİMARİSİ KESİŞİM NOKTALARI

Manastırlar kompleks yerlerdir, bu yerler manastırların öğretilerini yansıtan yerlerdir. Bu bağlamda manastırların içinde ki mekânlar; yemekhane, mutfak, içki mahzen, hela, hamam, çamaşırhane, görüşme salonu, mekânlar, hacamat odası, hekim evi, şifalı bitkiler havuzu, hasta koğuşu, tarım ve el işleriyle ilgili mekân, depo ve işlikler, genç keşiş adayları için; okul, öğretmen evi, misafırhane, öğrenciler için yurt, yoksullar için konuk evidir. Clastrum Erken Ortaçağ dönemlerinde manastırların duvarlarına verilen isimdir. İç mekânları ile ilgili yapılanma konjonktürel bağlamda siyasal ve dini yapının izlerini taşımaktadır. Özellikle ilerleyen dönemlerde manastırlar din yayma amacından ziyade birer üretim merkezi haline gelmişlerdir. Sürekli değişime açık bir tavır sergilemesi dışı açık bir profile

sahip olduğunu bize gösterir.⁶ Manastırlar dinsel törenlerin ve ayinlerin ve dini işlerin yapıldığı yer olmak dışında birçok işleve sahiptir bu bağlamda uygulanan törenlerden ziyade kısmi bir sosyal devlet anlayışı çerçevesinde yoksullar için bir konuk evi bölümü olması kayda değerdir.

Manastırların en önemli odalardan biri de bölüm binasıydı. Genellikle doğuya yerleştirilen oda; odaya girilen manastırın sütun ve sütunlarla süslendiği kapısı her zaman geniş pencereleri açan iki açıklık arasındaydı. Manastırın içinde ki mekânlar; avlu, bahçe, yemekhane, mutfak, içki mahzen, hela, hamam, çamaşırhane, görüşme salonu, mekânlar, hacamat odası, hekim evi, şifalı bitkiler havuzu, hasta koğuşu, tarım ve el işleriyle ilgili mekân, depo ve işlikler, genç keşiş adayları için; okul, öğretmen evi, misafırhane, öğrenciler için yurt, yoksullar için konuk evi ve sığınak.⁷

Manastırlar mimari açıdan tek bir model benimsenmeyip keşişlerin ihtiyaçları ve onların işlevleri doğrultusunda farklı tarzda manastırlar inşa etmişlerdir. Geometrik olarak da kullanılan model uzun bir sahn ve dikdörtgen biçiminde bir çıkıntı yer alan modeldir fakat değişimler ve bölgesel ve tarikatsal farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar mekânın mimarisini ve ayinlerini etkilemiştir. Bizans mimarisinde çok fazla manastırların değişim gösterdiğini de görürüz. Bu durum aslında tarikatsal farklılıklardan ziyade mimari zenginlik, ihtişam ve yeni hükümdarın kendi adını yaşatmak için yaptığı stratejidir. Bu bağlamda Bizans'ın Hristiyanlığı başat aktör haline getiren doktrini şaşalı manastırları da elbette ki beraberinde getiriyordu.

Manastırlarda bulunan keşişler öldüklerinde gömülünce üç yıl sonra bedenleri topraktan çıkarılır, kemikleri etlerden arınmış olurdu. Etten arınmış kemiklerin üzerine şarap dökülür ve kafatasının dışında tüm kemikler manastırın ortak mezarlığına gömülür kafatasının üzerine ölen kişinin adı, doğum ve ölüm tarihleri kazınarak manastırın bir odasındaki raflarda saklanırdı. Bu bağlamda ömürlerini manastıra adanmış keşişler için evleri onlara uzun istirahat için konaklama yerleri olurdu.⁸

⁶ Le Goff, **a.g.e.**, s. 130

⁷ Eczacıbaşı Ansiklopedisi, "Manastır", s. 1162.

⁸ Tamara Talbot Rice, **Bizans'ta Günlük Yaşam Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis**, Özne Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.79.

Külliyyeler ana karakterini İslamiyet'in ve fani işlerin vücut bulduğu yerler olarak tanımlanabilir. Manastırların içe kapanık yapısı külliyyelerde olmamakla beraber içerisinde bulunan mekânlar paralellik göstermektedir. Külliyyelerin içerisinde bulunan genel bağlamda mekânlar; Cami, medrese, türbe, mektep, tabhâne, imaret (yemekhane, mutfak, kiler, fırın), dârüşşifâ, han, çarşı, dükkânlar, hamam, sebil, çeşme, muvakkithâne, evler, odalar, ahırlardır. Anadolu geniş bozkırlardan ziyade kendine has ormanlarıyla da vücut bulmuştur. Bu bağlamda yöresel olarak yoğunluğu farklılık göstermekle birlikte ahşap yapılar Anadolu genelinde var olmuşlardır. Özellikle dini mekânlarda Batı Anadolu ahşap yapılardan ziyade ahşap oymacılığında pik yaptığı yerlerden bir tanesidir. Bu ahşap oyma stilleri genel olarak bitkileri tasvir edilmiştir. Asla insan silüetlerine yer verilmeyen bu oymalar dini gerekliliklerden dolayıdır. Bu bağlamda özellikle Birgi Ulu Camii ahşap kapı ve pencere kanatlarında bezelen bitki benzetmeleriyle oldukça önem arz etmektedir. Bizans yöresine baktığımız zaman oluşan kabartmalar ve işlemler insan ve havyan benzetmeleri oldukça fazladır. İkonaklâzım dönemi öncesi ve sonrası olarak işlemlerin yoğunluğu ve ana karakterleri farklılık göstermekle birlikte genel olarak tasvirler Hz. İsa ve diğer dinsel karakterler etrafında şekillenmiş ve dini mekânlarda yerlerini almıştır.⁹

Bizans bulunduğu konum ve sahip olduğu alanlar boyunca mimarisini bu hakim olduğu bölgeler bağlamında işlemiştir. Bu bağlamda çeşitli mimari envanterlere sahip olan Bizans Eyice'nin bizlere aks ettirdiğine göre karma malzemeler kullanarak mimari unsurların vücut bulmasını sağlamıştır. Özellikle Germiyan Beyliğinde Bizans mimarisi kaynaklı almaşık duvar tekniğine yer verilerek etkileşim kaynaklı mimari yapılanmanın ortaya çıktığını görmekteyiz.¹⁰ Biz aynı karma mimari eserleri Batı Anadolu beyliklerinde de görmekteyiz Özellikle Mentеше yöresinde hayat bulan bu devşirme malzemelerin kullanımı oldukça yaygındır. Ahşabın çininin, mermerin ve taşın bir arada kullanıldığı dini mekânları oluşturan Mentеше beyliği her halükarda diğer beyliklerden bir tık daha farklı bir yol

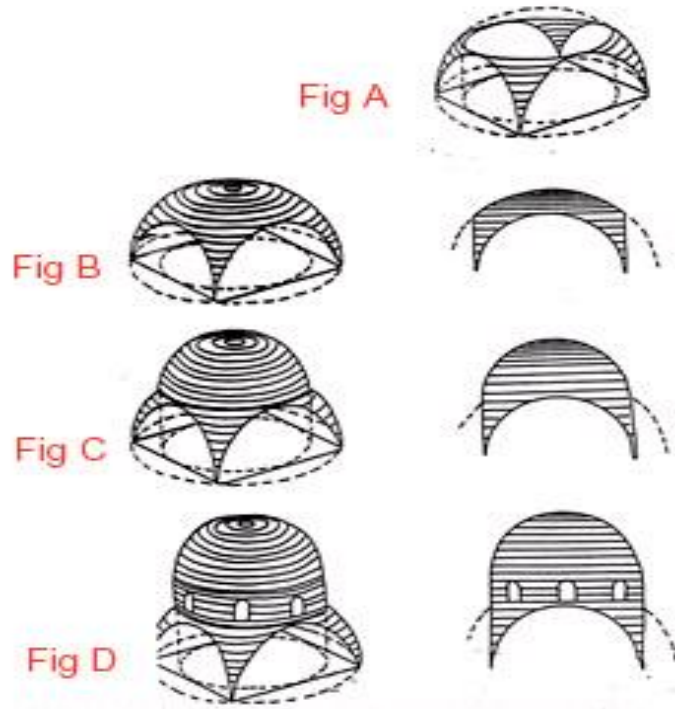
⁹ Süreyya Eroğlu, "Batı Anadolu Beylikleri Mimarisinde Tipolojiye Bağlı Süsleme Tasarımları", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 222.

¹⁰ <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=380112&/Germiyano%C4%9Fullar%C4%B1-Beyli%C4%9Finde-Mimari-/-Prof.-Dr.-A.-Osman-Uysal->, Son Erişim Tarihi: 11.01.2020.

izlemiştir. Bu bakımdan Bizans ile oldukça benzeşim gösteren Menteşe beyliği bu devşirme malzemeleri kullanma alanı olarak dini mekânları seçmişlerdir.

Yapılan kubbeler genel olarak kare ve yahut dikdörtgen biçimde ki duran duvarların üzerine inşa edilmiştir.

- **Köşe taşı sistemi:** Kare bir mekânın üst köşelerine konan uygun uzunluk ve kalınlıktaki taş bloklardan ibarettir.
- **Köşe trompları sistemi:** Doğru etkili bu sistemde yapıların kare açıklığı köşelere örülen tonoz parçalarıdır. Bu sistemin Sasanilerin ateş tapınaklarından alındığı ileri sürülür.
- **Pendantif sistemi:** Sistemin esası kubbenin dört kemer üzerinde yükselmesine dayanır. Köşelerdeki boşluklar küresel üçgen formunda örülür.

Şekil.5

Bunun yanı sıra genel olarak tonoz ve uçan payanda kullanımı oldukça yaygındır. Kaburgalı tonozlar hem İslami mimarinin hem de Hristiyan dünyasının dini mekânlarında sıkça kullanılmıştır. Tonzların kaburgaların eklenmesiyle

sağlanmıştır. Bu şekilde tonozların ağırlığı, kaburgalara yüklenmiştir.¹¹ Tonoz yapımı için öncelikle yapının kenar duvarlarının tüm yükseklikleriyle inşa edilmesi gerekmektedir. Bu sayede üst yapıyı taşımak için sağlam fakat hafif alt yapıların sağlanması mümkündür.¹²

Gotik mimarinin bu etkin kullanımı hem Bizans hem de Batı Anadolu beylikleri için oldukça elverişliydi. Bu bağlamda dini mekânların revaçta olan mimari üsluplarından bir tanesi Gotik tarzıdır diyebiliriz. Buna kanıt olarak bir diğer örnek de vitraylardır. Vitray kullanımı Gotik tarz ile çıkmış konjonktürün ve günümüzün dini yapılarının bir numaralı cam süsleme ve yapılanma şekilli olmuştur.¹³ Gotik üslubun bu iki dini etkilemesi onu evrensel yapmaya yetmese de romanesk tarzdan sonra kullanılan en yaygın dini mimari üslubudur.

SONUÇ

Külliyeler ve manastırlar bulunduğu kültürlerin mimarilerini en iyi yansıtan yapılardır. Özellikle dini yapılanma ve sosyal devlet ideolojisi ana temasında ilerlediği bu yapılar buldukları yörede aranan yapılar olmuşlardır. Külliyeler buldukları yerde insanların ihtiyaçlarına cevap verirken aynı şekilde manastırlarda insanların ihtiyaçlarına cevap vermekteydi. Örneğin manastırlar ilk dönem tamamen dini yapı profili sergilerken ilerleyen dönemde izlediği politikalar neticesinde hastane ve üniversitelerin ana kaynağını oluşturması manastırların işlevselliğini göstermektedir. Aynı şekilde külliyeler de içerisinde barındırdıkları medreseler kapsamında Batı Anadolu beylikleri özelinde ve bittabi Türk- İslam coğrafyasında üniversite niteliği göstermektedir. Aynı şekilde manastır ve külliye yapıları uhrevi özellikleri sayesinde de ortak paydada buluşmaktadır. İki yapı içerisinde barındırdığı mekânlar neticesinde içerisinde yaşayan insanlara ayrı mekânlar ve yaşam alanları oluşturmuşlardır. Bu sebeple bu kolektif yaşam içerisinde ayrı mekânlarla ayrılmış özel hayatlarda sürdürülmekteydi. Bunların yanı sıra manastırlarda bulunan keşişlerin manastırlarda gömülmesi, külliyelerde bulunan türbelerle paralellik

¹¹ Turani, a.g.e, s. 235.

¹² Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküleri*, Kabak Yayınevi, 2006, s. 54.

¹³ Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1983, s.210.

göstermektedir. Fani hayatların ve ahir hayatlarında yaşandığı bu yapılar düalist bir yapı sergilemesi bakımından önem arz etmektedir.

Mekânların bu ortak paydası mimaride de kendini göstermiştir. Bulunan avlular ve etrafında konumlanan mekânlarla ortak özellikte bulunan külliye ve manastırlar gotik üslupla bağlarını birleştirmiştir. Özellikle bu bağlamda camii ve kilise yapıları gotik tarzda daha çok yer edinmiştir. Fakat Bizans kendi tarzında duvarlara resimler aksederken İslamiyet'te suretlerinin yeri olmaması dolayısıyla ayet ve bitki işlemleri yapılmıştır. Özellikle Batı Anadolu Beyliklerinde gördüğümüz bitki işlemleri Osmanlı'nın da kullandığı motiflerden bir tanesi olacaktır.

Sonuç olarak iki yapılanmanın da oluşturduğu ortak özellikler dini ayrımlara rağmen oluşagelmiştir. Bu bağlamda elbette ki kendi içerisinde işlevsel olarak ve dini olarak farklılık gösterilse de semavi din profili devreye girmektedir.

KAYNAKÇA

DERGİLER

Sema Doğan, Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 2003.

KİTAPLAR

Adnan Turani, **Dünya Sanat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1983.

Jacques Le Goff, **Ortaçağ Batı Uygarlığı**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2017.

Kemal Aytaç, **Avrupa Eğitim Tarihi- Antik Çağdan 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

Leland M. Roth, **Mimarlığın Öyküleri**, Kabak Yayınevi, 2006.

Semavi Eyice, **Son Dönem Bizans Mimarisi**, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1963.

Tamara Talbot Rice, **Bizans'ta Günlük Yaşam Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis**, Özne Yayıncılık, İstanbul, 2002.

TEZLER

Süreyya Eroğlu, “Batı Anadolu Beylikleri Mimarisinde Tipolojiye Bağlı Süsleme Tasarımları”, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

ANSİKOPEDİ

Eczacıbaşı Ansiklopedisi

İNTERNET

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=380112&/Germiyano%C4%9Fullar%C4%B1-Beyli%C4%9Finde-Mimari-/-Prof.-Dr.-A.-Osman-Uysal->